

Спасојем Крунићем

Василијем Милуновићем

Михаилом Чанком

ИМА ЛИ ЕКСПРЕСИОНИЗМА У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ?

УВОД

Када се помиње термин експресионизам у архитектури и другим уметностима, опште је прихваћено мишљење да је у питању стилски правац који је настао у северној Европи (посебно у Немачкој и Холандији) око 1905. год. и да је трајао до краја треће деценије XX века. Међутим, критичари попут Херберта Рида (Herbert Read), Гила Перија (Gill Perry) и др. сматрају да је експресионизам, попут реализма и идеализма, стални, темељни чинилац у свим уметностима и да у различитим појавним облицима, периодично, постаје евидентан током историје архитектуре и уметности. Аспект феноменологије експресионизма у архитектонској култури Србије у потпуности је запостављен, јер је уврежено мишљење у науци да експресионизам није имао значајнијег утицаја на архитектуру у Србији.

У овом тексту биће приказани интервјуи са реномираним српским архитектама (Спасојем Крунићем, Мариом Јобстом, Александром Спајићем, Браниславом Митровићем, Василијем Милуновићем, Предрагом Ристићем, Михаилом Чанком и др.) за чија дела се сматра да поседују елементе или назнаке експресионистичког стваралаштва. Интервјуи представљају део уводних истраживања и у непосредној су вези са докторском дисертацијом *Експресионизам у архитектури XX века у Србији*.¹

Приликом формулације питања вођено је рачуна о следећим аспектима: а) да се испитаницима не сугерише одговор, како би информације биле спонтане и веродостојне, б) да се истраже критеријуми који указују на постојање експресионистичких елемената и ставова у ауторском изразу испитаника, в) да се размотри на који начин испитаници тумаче основне естетске категорије експресије, експресивности и експресионизма. Одговори на питања требало би да пруже информације о постојању и тумачењу експресионизма у архитектури Србије са аспекта архитеката као стваралаца.

Мр Ђорђе Алфировић, дипл.инж.арх.
e-mail: dorde.alfirevic@gmail.com

1 Поменути докторску дисертацију мр Ђорђе Алфировић ради код ментора др Александра Игњатовића, редовног професора на Архитектонском факултету Универзитета у Београду (у складу са: Одлуком о прихватању теме већа научних области грађевинско-урбанистичких наука Београдског универзитета 06-18977/21 -12 од 19.06.2012. и Одлуком наставно-научног већа Архитектонског факултета 01-827/2-5.7 од 25.06.2012).

Меморијални дом на Равној гори 1998–2000 (аутор С. Крунић)

Интервју са Спасојем Крунићем

Интервју обављен 07.03.2012. године у атељеу у
Београду.

- *Која су по Вашем мишљењу дела која најверљивије осликавају Вас као архитекту и ствараоца?*

То је јако сложено питање. Сматрам да је једна од најзначајнијих ствари она за коју се, нажалост, веома мало зна, јер то никога није интересовало. Наиме, ја сам поставио четири конструктивна система, потпуно нова, јер се практично тим нико није бавио. Ништа од тога није материјализовано, сем једног који је експериментално рађен. Када су у питању најзначајнија дела, мислим да су то зграде код којих сам имао најбољу подршку од стране инвеститора и срећу да су извођачи били добри. Када се то сложи, онда је могуће урадити нешто, без обзира што средства могу бити ограничена. Новац не одређује вредност архитектуре. Дакле, сматрам да су моја најзначајнија дела: Дом на Равној гори, Командни центар, кућа Веселиновић, палата Зора (која је у оригиналном пројекту била обложена каменом) и кућа Ташин-Бугарин, код које су поштовани сви елементи идејног, главног и извођачког пројекта.

- *На почетку каријере и касније повремено сте радили у тимовима. За које самостално дело бисте рекли да носи Ваш лични печат?*

Носе сва, не могу да радим безлично. За свако постоји посебна историја и посебна прича, а то се посебно односи на ова која сам већ поменуо (дом на Равној гори, кућа Веселиновић, палата Зора, кућа Ташин-Бугарин и кућа у улици Стојана Протића 16 у Београду). Не говорим о меморијалима, јер мислим да то није тема овог разговора. Они могу бити предмет посебног разговора, који свакако заслужују.

- *Да ли су постојали извесни узорци (мотиви, инспирације делима, личностима, стиловима, грађевинама и сл.) који су утицали на Ваш архитектонски израз? Ако јесу, у којим делима и околностима се јављају?*

Не може да се деси да на мене непромишљено делују мотиви, да будем инспирисан неким делима, личностима, стиловима и сл., већ може да се деси да је све што радим резултат образовања које сам стекао још на факултету, онога како сам учио и како и даље учим. Оно што је за мене узор то је целокупна наша прошлост. Она је вечни ауторитет архитектуре. Не мислим само српска прошлост, већ целокупна, од кад је света и века. Што даље и дубље тражим налазим више истине. Тачније, клоним се утицаја уз бескрајно поштовање свих великих преминулих неимара и њихових дела. Ипак: Добровић, Рајт (Frank Lloyd Wright), Плечник.

- *Да ли постоје одређени архитектонски елементи који се понављају као мотив у Вашем стваралаштву и у којим примерима?*

Не, ни немам потребу да користим исте елементе, нити сматрам да је то могуће препознати, барем ја нисам успео да нађем. Али понављам, ако се тако може рећи, или боље речено, следим исте законе и принципе.

- *Да ли се за Вашу архитектуру може рећи да у њој преовлађује промишљеност, или сматрате да постоје и одређени аспекти који су били резултат спонтаног израза, осећаја за складну форму или утицаја емоција?*

Немогуће је избећи емоције и немогуће је не инсистирати на складној форми, са већим или мањим осећајем, зависи од тога ко како ради. Ја се свакако трудим да владају ред и поредак, зато је сигурно да преовлађује промишљеност, бар ја тако сматрам и то од себе тражим. Архитектуру тумачим као спој три различита критеријума: технике, уметности и мисаоности. Наравно да се свака од ових ставки даље може образлагати, али промишљање је морално размишљање.

- *Какав је Ваш став по питању повезивања грађевине и њене околине у складну целину?*

Да, неопходно је градити у складу са околином, иако се за нека моја дела каже да су у потпуној супротности са окружењем. Другим речима, не може се преносити оно што је било, нити оно што постоји на суседним зградама. То се најбоље види у Кнез Михајловој улици бр. 30 или код палате Зора. Она нема ништа од суседних зграда, чак и да је била материјализована у камену, као што је била у главном пројекту, па је самовољом инвеститора то измањено. Она нема цитате из окружења, већ представља прамац Макензијевог брода, који је духовно везан са простором Слације. Цео онај блок се тим кљупом укотвљује на позицију где је Макензи одлучио да урбанизује Слацију која је била мочвара.

- *Да ли је контекст времена утицао на Ваше стваралаштво. Ако јесте, на који начин и у којим примерима?*

Ове зграде које сам навео очигледни су показатељи мог става и мога рада, с тим што мислим да је контекст времена погубан, барем што се мене и моје генерације тиче. Сиромаштво друштва и скромне могућности утицале су и утичу, што је природно, и ми морамо радити примерено материјалним могућностима околине и окружења, али не морамо имати исте критеријуме. Између онога што представљају основни принципи савремене архитектуре, пет принципа Корбизјеа (Le Corbusier) и онога што се данас пројектује и реализује огромна је разлика. Моје стваралаштво почива на изворним принципима модерне, али и на одређеним поставкама експресионизма. На моје дело су погубно утицали политика и могућности друштва, односно начини и врсте одлучивања

и вредновања, а ту су и незнање, неодговорност извођача и непоштовање ауторског дела, као једна од категорија која је код нас увек била изражена, а данас је преовлађујућа, као и незаобилазна политичка подобност.

- *Који критеријум по Вашем мишљењу у највећој мери одређује Ваше грађевине: функционалност, формални аспект (естетика), контекстуалност, концепт или неки други?*

Само разумна архитектура може бити добра. Разумно је оно што је разборито, где владају они принципи који су веома стари, као што су: сврсисходност, конструкција, солидност, хармонија и естетика. Управо тим редом – прво сврсисходност. Из тога све даље произилази. Онда конструкција, као најквалитетнија, врхунска и једина права и истинита декорација, која омогућава искреност у изразу. Што се тиче солидности, квалитетне су само оне зграде које обезбеђују трајност уз минималне трошкове одржавања. Зграда и детаљ морају бити здрави. Однос према окружењу је оно што је императив. Не сме бити такве агресивности да околина због тога трпи. Дакле, напредак – да, ново – да, циркус – не. Култура почива на коренима традиције. Злоупотреба технолошких иновација значи назаднак архитектуре. Проблема не можемо решити, говорио је Алберт Ајнштајн, ако размишљамо на исти начин као када смо их створили.

- *Да ли за неку од Ваших грађевина можете да кажете да је имала скулптурални третман и зашто?*

Ово је врло деликатно питање. „Покретно или непокретно, све што заузима простор јесте архитектура“ (Огист Пере, 1952). Шта ћемо са скулптурама у челику и у стаклу, које имају апсолутно нулти просторни израз. Ја мислим да све што се налази у простору и има три димензије, има уједно и скулптурални карактер. Има јако много зграда које су скулптуралне, али не носе никакву поруку и наказне су. Но, питање је свакако њихове позиције, односа, пропорција, хармоније и материјализације, тј. да ли она има такав учинак да делује као уметничко дело, као манифестација уметности грађења. На пример, Командни центар – то је прва архитектонска грађевина у нас изведена у челику, ако изузмемо хале, мостове и инжињерске конструкције. То је, вероватно, експресионизам, најаву новог доба у коме господари електроника, доба измењене стварности које је предсказао Орвел („Велики брат“ 1944. год.). О њему је врло мало писано. Сви се труде да га не помињу, јер га не разумеју. Сем текста Дарка Поповића и неколико реченица у књизи проф. Милоша Перовића, влада тајац. И то ме јако радује. Јер људи не разумеју о чему се ради. Како контекст оног дворишта утиче пресудно на одлуку да ли да буду вертикални или закошени зидови? Зашто никоме не смета што се онолика скулптура налази усред дворишта? Како је могуће да то никоме не смета? Он има

раван кров, наравно, који су у међувремену прекрили, пре доста година. Тај кров има педесет сантиметара земље, где сам предложио да се гаје папричице и парадајз за њихов ресторан, да буде башта. Изгледа потпуно нестварно да је тако нешто изграђено у Београду 1983. године. А изграђено је, јер су одлучивањем руководили електроничари, који су ме разумели. А електроничари су, по правилу, увек педесет година испред правника и економиста, а бар тридесет година испред архитеката. Е, они су одлучивали о томе. По некима је то хај-тек, по некима скулптурални израз. То је први случај у свету код кога је Метро-систем употребљен са корисним оптерећењем. Одлучио сам се за такву конструкцију због тога што градим у дворишту активне зграде. Све је то монтирано за девет недеља. Конструкцију су монтирали Гошини мајстори, који су монтирали и Магашев стадион у Пољуду (Сплит) и то са апсолутном прецизношћу.

- *Да ли сте приликом пројектовања неког Вашег дела прибегли нестандартној артикулацији форме (деформисању, кривљењу, ломљењу и сл.)? Ако јесте, какав циљ или ефекат сте желели да постигнете?*

Ја се грозим нестандартне артикулације која се користи по сваку цену. Ако говоримо о палати Зора, сваки сегмент покренутости простора (не форме), могу да образложим. Највећи комплимент ми је једном приликом, када сам стајао испред објекта, упутила госпођа која је туда пролазила. Питала је: „Молим Вас, када ће овај брод да буде завршен?“. Ја сам се заледио. Исто сам чуо од једног мог студента кога су питали: „Када ће онај брод да се заврши?“. Откуда код архитеката то да нема свести да се чита окружење, да се чита заправо органска архитектура? То је стога што се органска архитектура не може научити, нити се може подучавати. То се носи у себи, или не. Органска архитектура је она која се на месту на коме се налази, по својим карактеристикама (облику, боји, материјалима), потпуно природно и очекује и изгледа као да нигде другде није ни могла да буде и још много тога. Када је Дом на Равној гори у питању, ко год да се труди да га разврста у тзв. критички регионализам, погрешит ће. То је органска архитектура.

- *Да ли за неко од Ваших дела може да се каже да је у питању „слободна форма“ и зашто?*

Нисам сигуран да разумем шта значи „слободна форма“. Мислим да било која успешна грађевина не може бити изван закона архитектуре о којима сам говорио и мислим да и не треба да буде. Али ако говоримо о покренутом простору, а не форми, Никола Добровић је први архитекта који је код нас почео да спекулише са слободним простором – међупростором. Пре тога је Бергсон први поставио теорију о естетичкој перцепцији простора и разматрао динамичке схеме. Његову теорију, Добровић је кренуо да тумачи и преноси у просторне односе и да говори о покренутом простору, први, и до данас једини, у свету. Претекла га је смрт,

недостајало му је још десетак година да своје мисли доведе до краја. Код мојих дела се, такође, учача покренути простор и то је оно на чему много инсистирам и чему сам посветио много времена. То је оно што сам успео у палати Зора да реализујем. То је брод о коме сам говорио (и стоји и креће се). Такође, има елемената покренутости простора и код Равне горе, али управо је палата Зора по томе карактеристична. Дакле, покреће се простор, а не маса.

- *Да ли постоје одређени материјали које фаворизујете у пројектима и због чега?*

Увек се трудим да од самог почетка пројекта инвеститора водим и да га браним од њега самога. Не мора да плаћа оно што није примерено, али би морао да плати оно што је неопходно. Рецимо, изолацију, карактер фасаде, детаље и начин обраде појединих елемената. Конструкција мора бити савршена. Када кажем савршена, говорим о рационалној, разумној конструкцији, која обезбеђује самим тим и хармонију и ред. Ако говоримо о завршној обради, онда су свакако природни материјали незамењиви, најчитљивији, најприхватљивији и најугоднији. Не могу да фаворизујем ниједан од материјала, јер не градим све у истом поднебљу, простору и у истој улици. Закон природе је врхунски закон.

- *Да ли сте приликом пројектовања неког Вашег дела користили грубе и хрпаве материјале, ако јесте, да ли сте их применили очекујући одређени визуелни ефекат? Ако је одговор да, какав?*

То је сасвим природно – како могу да пројектујем на Равној гори, а да не употребим полирани камен, кад је на четрдесет сантиметара испод тла. Само га треба откопати. Како и зашто бих радио у нечем другом? Код галерије у Опову сам користио, наравно, опеку, али она има много иновативности у односу на оно што се споља види, а види се рефлекс барока који се са севера, полако, као олово разливао Панонском равницом све до нашег Дунава. Не треба заборавити да су то финансирали грађани, сељаци Опова, сад већ далеке 1970. године. Оригинална замисао била је да то све буде јединствен излагачки простор. Грађевински техничар, који је радио статистику, није могао да постигне да средња два носача прихвате бочне косе греде, него је морао да дода стубове. Није то мени ништа сметало, једино донекле смета када се одвија неки концерт коме присуствује много људи.

- *Можете ли својим речима да интерпретирате појам експресионизам? Да ли је по Вашем мишљењу овај појам еквивалентан појмовима експресије и експресивности?*

Нерадо се бавим интерпретацијама оног што је давно постављено и одомаћено. Сви покрети и правци, осим футуризма, добили су име од теоретичара и критичара, па тако и експресионизам. Његово тумачење у свету сликарства јесте оправдано јер објашњава промене до којих је дошло после импресионизма.

- *Да ли бисте за неку од Ваших грађевина могли да кажете да је експресионистичка и због чега?*

Могу, али остављам Вама да оцените која то јесте и зашто. Одговор ме веома интересује.

- *Можете ли да издвојите неки пример архитектуре у Србији после Другог светског рата, за који сматрате да је експресионистички и зашто?*

У складу са оним што се сврстава у експресионизам, код нас је овом стилском правцу најближе обданиште у Ивањици, архитекте Петра Вуловића, због тога што наговештава изразе другачије стварности у дечијој визији света, коју смо давно напустили и коју носимо у измаглици сећања.

- *Шта бисте могли да кажете о Вашој архитектури: да „форма прати функцију”, „функција прати форму” или нешто треће?*

Органска архитектура, она обухвата оно о чему говорим, као и сазвучност, тј. оркестрација елемената у простору. Када је архитектура у питању, све што је на њој и у њој мора да буде у садејству, колико је год то могуће. Уколико је једно реализовано дело органска архитектура, мислим да се оно не може унапређивати, нити на боље мењати. Може се, нажалост, унаказити глумом обрадом ентеријера, што сам диживео када су у питању зграда у Кнез Михаиловој бр. 30 и палата Зора.

- *Да ли сте у Вашем стваралаштву неком приликом применили симетрично решење? Ако је одговор да, зашто?*

Да, симетрична је на пример галерија у Опову. По дужој оси је симетричан и Командни центар, али то су диктирали задатак, услови и намена. Ако погледамо око себе, можемо да видимо да природа стално понавља, али никад два пута исто и све је привидно симетрично. Не постоје, међутим, два иста листа брезе на свим брезама на свету, а без престанка се дивимо савршенству природе. У природи не постоји прав угао, а архитекти га ипак примењују хиљадама година.

- *Када бисте били у прилици да у одређеном пројекту примените симетрично решење, као потенцијалну могућност, да ли бисте ипак применили асиметрично решење као динамичније?*

Уопште ме та агресивна динамика не интересује. Тога је пун свет архитектуре, тзв. динамике по сваку цену. Ако погледамо грчку или египатску архитектуру, да ли негде смета симетрија? Како је могуће да на Акропољу не постоје паралелне равни међу грађевинама, а простор зрачи божанском хармонијом? Свака од грађевина је толико покренута колико је потребно да се сагледа трећа димензија. Стално се отварају нове визууре

и нови простори. Динамика о којој ја желим да говорим, тамо је стално присутна, а све од садржаја је потпуно симетрично. То је више него довољно. Искуства и упутства прошлости имају непроцењиву вредност.

- *Можете ли да кажете за неко Ваше дело да је у визуелном смислу иновативно, тј. да је резултат експериментисања са формом?*

Да, сва ова дела која сам поменуо у визуелном смислу су потпуно иновативна, јер се ослањају на исправан начин мишљења и супротстављају се помодарству и владајућем укусу. Упоредите моје дело са неким другим које је настало у том времену, деценијама уназад или после, па донесите суд. Да ли ћете наћи више прошлости или будућности зависи само од Вас. Када сам једном приликом, током градње Командног центра, боравио на градилишту, дошао је један полицајац са девојчицом да ми каже да је она, када је ушао са њом у двориште, застала, погледала и рекла: „Тата, како је само дивна ова играчка!”. Како само чисте душе умеју чисто да реагују, и потпуно спонтано!

- *Да ли сте током пројектовања неког дела свесно тежили оригиналности и атрактивности? У којој мери наведени аспекти имају значај за Ваше стваралаштво?*

Немају никакав значај. Презирем неуротичну архитектуру и деконструктивизам. Презирем читаву лепезу архитеката шизофреничара који загађују свет и трују младе нараштаје и блесаве се по простору. Поштујем креативни аскетизам. Толико о оригиналности и атрактивности по сваку цену. И надам се да, као што је рекао Милош Црњански, „долази боље столеће, оно увек долази”.

У Београду,
Ђорђе Алфиревић

Интервју са Василијем Милуновићем

Интервју обављен 02.03.2012. године у атељеу у Београду

Зептер банка у Београду (аутори В. Милуновић, Б. Митровић)

- *Која су по Вашем мишљењу дела која најверљивије осликавају Вас као архитекту и ствараоца?*

Тешко је у мноштву реализованих тема направити избор оних које најбоље осликавају мене као ствараоца, али са становишта пројектантских порука које носе, изабрао бих следеће објекте: стамбени објекат у Улици Топличкој бр. 2 у Ужицу, Палата Цептер у Улици Краља Петра у Београду (у коауторству са Б. Митровићем), ентеријер Спорт-кафеа у Београду (у коауторству са Д. Миљковићем и Г. Радовић), екстеријер и ентеријер Спорт-кафеа „Јадран“ у Херцег Новом, пословни објекат МПЦ-а у Булевару М. Пупина на Новом Београду и викенд-кућа у Бигову (у коауторству са Ј. Ивановић Војводић). Постоји још један објекат који је изведен, али нажалост не у потпуности по пројектној документацији, јер су измењени многи битни детаљи и није изграђен припадајући анекс. То је пословни објекат у Карађорђевој улици бр. 89 у Београду, који је у току реализације променио два инвеститора, што је за последицу имало поменуте проблеме. Пројекат сам урадио 1989. год. и сматрам да је он носио један вредан ауторски став који сам успео да спроведем. Неоубичајеност овог решења била је препозната и прихваћена од стране стручне јавности и надлежних градских служби и мислим да носи поруку једног експресивног става – концепта према градском простору/контексту.

- *На почетку каријере и касније повремено сте радили у тимовима. За које самостално дело бисте рекли да носи Ваш лични печат?*

Много времена провео сам радећи у тимовима и рад са коауторима увек је имао велику дозу сагласја у схватању онога што у архитектури желимо да кажемо и постигнемо. Изабрани концепти увек су били заједничка одлука. У фази припреме за реализацију, преузимао сам на себе разраду договорених детаља и сматрам да је то било успешно и да је прилично допринело квалитету реализованих дела. Та околност временом у мени ствара посебно задовољство и ту најбоље могу да препознам свој допринос у реализованим објектима.

Посебно ми је блиска зграда МПЦ-а у Београду. То је дело кроз које се најбоље могу сагледати одлуке које сам самостално доносио, од концепта до детаља.

- *Да ли су постојали извесни узорци (мотиви, инспирације делима, личностима, стиловима, грађевинама и сл.) који су утицали на Ваш архитектонски израз? Ако јесу, у којим делима и околностима се јављају?*

Студирао сам у време када су се у архитектури највише изучавали савремени архитекти модернизма, на челу са Корбизјеом (Le Corbusier) и плејадом архитеката који су пред Други светски рат направили тај велики заокрет, а нама младима дали један нови импулс у схватању архитектуре. Данас имам слично мишљење и у таквој архитектури, у зависности од аутора, препознајем део овога о чему причамо, тј. поенту интервјуа. За мене је модернизам препознавање експресивног изражавања у архитектури, односно преиспитивање дотадашњих класичних принципа. Мислим да архитекти данас другачије вреднују неке основне принципе грађења и да се поред израженог техницизма уочава и наглашени аспект уметничког и скулптуралног у архитектури. Да ли је ово прави пут, видећемо.

- *Да ли постоје одређени архитектонски елементи који се понављају као мотив у Вашем стваралаштву и у којим примерима?*

У мојој архитектури истраживање појединачних елемената и тема увек се јавља као потреба за нечим новим. Често су те новине везане за избор материјала и његово позиционирање и примену у примарним елементима архитектонске композиције. То је оно што по мом мишљењу носи печат неких личних одлука. У настајању, куће делују структурално грубо и често неразумљиво. У даљем процесу објекат поприма свој коначни изглед, који је последица избора материјала, њихове примене и дипозиције у склопу, што чини најосетљивији део свих одлука. Успостављена композиција планова, примарних и секундарних елемената архитектуре, јасна је ауторска порука да кућа постаје нови доживљај, а често са намером и сензација за посматраче.

Пример је зграда Центер у Београду где смо Брана и ја увели тему која осликава принципе грађења на нашим просторима. Та кућа, када се рашчлани, има елементе класичног зида, бондрука, коснике који носе стреху, стреху – трем.

Интерпретирано на савремен начин, овај концепт представља успешан одговор на затечену архитектуру у непосредном окружењу. Сведоци смо да је настајање ове куће изазвало одређену сензацију, а ја бих рекао да је то стога што оно садржи елементе ауторске експресије, из коментара људи може се закључити да су је тако и доживљавали.

- *Да ли се за Вашу архитектуру може рећи да у њој преовладава промишљеност, или сматрате да постоје и одређени аспекти који су били резултат спонтаног израза, осећаја за складну форму или утицаја емоција?*

Засигурно је промишљеност примарна и незаобилазна, док се спонтаност и емоције узгред јављају и прате процес пројектовања. То је обавезујући принцип у тражењу одговора на врло сложене програмске задатке и контекст.

- *Какав је Ваш став по питању повезивања грађевине и њене околине у складну целину?*

Мислим да је врло значајно да архитекта о томе води рачуна. Постоји ту опет један експресивни моменат када човек хоће да направи искорак од очекиваног. Првенствено мислим на поменути објекат у Карађорђевој улици из 1989. године. Оно што је било неочекивано у односу на услове које сам добио, јесте да сам испројектовао практично кућу на углу, иако је била интерполација у затеченом градском блоку.

Оправдање ове идеје нашао сам у чињеници да је на задатој локацији блок био разграђен. Први фронт кућа ка Карађорђевој улици сачињавали су објекти под заштитом, а повучени, други фронт кућа био је у регулацији. Најтежи део задатка био је повезати ова два фронта различитих висина постојећих објеката и обезбедити у приземљу пешачки пасаж.

Данас та кућа у свом волумену подсећа на моју идеју, али јој недостаје пројектовани анекс, који није изграђен, а који је био кључан за разумевање пројектованог решења. Нажалост, у нашој пракси то је чест случај, који ни мене није заобишао. Надлежни и целокупно друштво требало би енергичније да се супротставе таквим поступцима, који све више постају поређуто правило на пољу архитектуре.

- *Да ли је контекст времена утицао на Ваше стваралаштво? Ако јесте, на који начин и у којим примерима?*

Мој принцип је увек био да стварам у садашњости и духу времена у коме живим. Нажалост, значајан је утицај дешавања у архитектури развијеног света, јер се савременост не дешава код нас. Мој најплоднији стваралачки период је од почетка осамдесетих година прошлог века па до данас, а то је нажалост уједно био по много чему и најгори период за наше друштво и земљу.

У том времену, деведесетих година прошлог века, настале су куће које имају одређени значај јер су направиле искорак у односу на тадашње расположење, а самим тим деловале су оптимистички. То су пре свега зграда Прогрес и палата Кристал, обе у Кнез Михаиловој улици, и зграда Центер у Улици Краља Петра.

У мојим делима савременост се није јављала само у архитектонском изразу, већ је била заступљена и у одлукама приликом решавања диспозиције садржаја и међусобних функционалних захтева. За ову тему је зграда МПЦ-а битна, њену главну уличну фасаду сам са јасном намером испројектовао као потпуно транспарентну. Фасадни плашт постаје пропустљива мембрана кроз коју се сагледавају ентеријер и радна места, она постаје део сцене у односу на улицу, тротоар и пролазнике. Циљ ми је био да таквим решењем фасаде успоставим једну нову релацију, нови однос посетилаца и понуде фирме, кроз један нови савременији концепт пословања. Ту је била битна та „отвореност“, блискост запослених са окружењем и посетиоцима, један нови доживљај начина како објекат функционише, а који је у пракси најчешће скривен. Порука коју носи та кућа представља елемент стваралачке експресивности, а мишљења сам да је та порука препознатљива и да се као таква разуме.

- *Који критеријум по Вашем мишљењу у највећој мери одређује Ваше грађевине: функционалност, формални аспект (естетика), контекстуалност, концепт или неки други?*

Поменути критеријуми добијају другачији приоритет од теме до теме. Негде ће се наметнути контекстуалност као приоритет, као што је код куће у Бигову. Код Зграде МПЦ-а контекстуалност је у другом плану, а концепт је јак. Функционалност је увек присутна, посебно код породичних кућа и стамбених зграда. Код Палате Центер наглашен је аспект естетичности и израза као примаран. У оквиру контекста то би могао бити препознатљив експресивни израз у архитектури.

Архитектура је тродимезионална, и самим тим она је ближа скулптури него пројекцији – слици. Компонување планова по дубини и по висини појачава доживљај архитектонског дела. Ауторска вештина тог процеса је инструмент који архитектуру чини узбудљивом и непредвидивом. Постигнуте одлуке код зграда Цептер и МПЦ-а, проистекле из овог процеса, наговештавају да у архитектури тих објеката има елемената експресије.

- *Да ли за неку од Ваших грађевина можете да кажете да је имала скулптурални третман и зашто?*

Одговор на ово питање везан је за разумевање скулптуралног елемента у простору. Када се говори о скулптури, она се најчешће истиче наглашеном формом, која зависно од теме увек ствара различито расположење код посматрача. Мислим да то не треба и не може да буде само по себи циљ у архитектури, тако да никада нисам архитектуру третирао скулпторски и избегавао сам да на објекту направим сензације по сваку цену.

- *Да ли сте приликом пројектовања неког Вашег дела прибегли нестандартној артикулацији форме (деформисању, кривљењу, ломљењу и сл.)? Ако јесте, какав циљ или ефекат сте желели да постигнете?*

Углавном никада у вертикалној, увек у хоризонталној пројекцији, кроз планове основа. Склопови су често имали одређену разуђеност, по питању форме наглашену залученост, понеки круг, троугао, и то је увек налазило оправдање и упориште у контексту као остваривање неких могућих токова и визура. Примена наглашених форми за циљ је имала постизање одређене динамичности склопа, а све је најчешће зависило од локације, програма и контекста.

- *Да ли за неко од Ваших дела може да се каже да је у питању „слободна форма“ и зашто?*

Композиција успостављених „планова“ у објекту представља један од могућих доживљаја „слободне форме“. За пример можемо опет узети зграду МПЦ-а. Слободна форма се ту јавља као нешто неочекивано, нешто што пулсира, што није статично, нешто што је ван очекиваних правила. За мене је постигнута транспарентност МПЦ зграде принцип слободне форме, преведен у архитектуру. Ту је успостављена једна друга релација, као у позоришту где је главна намера успостављање директног контакта између глумаца и публике, а у овом случају запослених са посетиоцима, окружењем. То је за мене у архитектури експресивни израз, када архитекта не уради оно што се очекује, већ одступи од очекиваног и понуди нешто ново. Моје искуство у пракси нису само реализована дела, већ и то како су људи разумели и доживели моју архитектуру.

- *Да ли постоје одређени материјали које фаворизујете у пројектима и због чега?*

За мене је избор материјала које ћу применити увек био велики изазов и мотив. Шта више, сваки пут покушавам да употребим нове материјале и истражим начине њихове примене. Сматрам да сам у овој идеји истрајао и сад кад се присетим, мислим да сам применио значајан број различитих нових материјала у нашој средини. Пре свих ту је нерђајући челик – инокс, који је можда по први пут у архитектури на Палати Цептер заменио, до тада примењивани, бојени челик. Затим, ту су и подно-зидне плоче од полимермера, примењене у ентеријеру београдског Спорт-кафеа. Коначно, интересантни су и полиетиленски застори за подове, комерцијално названи „татами“. Данас смо сведочи да су ти, и неки други, нови материјали доживели своју ширу примену у архитектонским остварењима.

- *Да ли сте приликом пројектовања неког Вашег дела користили грубе и хрпаве материјале, ако јесте, да ли сте их применили очекујући одређени визуелни ефекат. Ако је одговор да, какав?*

Тежио сам увек да применим природне материјале: дрво у изворној боји, а не тонирано; камен сличан свом природном изгледу; стакло што више провидно, што мање рефлектујуће; фасадну опеку и др.

Материјали са одређеном фактуром су скоро носталгична веза са занатима и осликају начине обрада одређених врста материјала. Избор начина обраде материјала има велики значај у постизању жељеног карактера елемента и укупног амбијента простора. На пример, за разлику од гранита који морају бити исполирани да би им се сагледавала сва њихова специфична структура и боја, код мермера само брушењем можемо постићи сличан ефекат.

Када је у питању коришћење инокса, дилема је била како га обрадити. Одлука да ли да буде исполиран, мат или да буде чешљан, за резултат је имала потпуно различит карактер пројектованих елемената од овог материјала. Ако се користи полиран, тада рефлектује светлост, чиме поприма боје и силуете окружења.

- *Можете ли својим речима да интерпретирате појам експресионизам? Да ли је по Вашем мишљењу овај појам еквивалентан појмовима експресије и експресивности?*

Мислим да је експресија начин изражавања, што припада аутору, а доживљај је експресивност. Посматрач који дело разуме доживљава га кроз елементе који садрже одлуке ауторске експресије. Експресионизам у архитектури постоји, само је питање како га тумачимо. За мене је експресивни чин када се одустане од очекиваног, када негде дубоко у себи знаш да ћеш направити нешто неочекивано. То је осмишљена сензација у форми, композицији или у материјалима.

- *Да ли бисте за неку од Ваших грађевина могли да кажете да је експресионистичка и због чега?*

У овом разговору смо већ помињали Палату Центер, али само у поимању фасадних планова. Ту смо успоставили више слојева или мембрана, које су пропустљиве, непропустљиве или селективно пропустљиве. Камени зид је први слој, иза њега је пропустљива застакљена фасадна опна, а пројектовани међупростор чини трећи слој, који свако може да тумачи на свој начин. Мислим да Зграда МПЦ-а има одређене сличности: прва опна је застакљена потпуно провидна фасада, други слој је структура објекта која дефинише организацију простора и елементе ентеријера, а трећи слој је међупростор који се развија унутар објекта по целој висини, од подрума. Архитектонска композиција спроведена је тако да користимо исте елементе, али оно што ствара различит утисак и неочекиваност је њихова другачија диспозиција.

Е сад, да ли је то експресионизам?! Можда није, али има елемената у ауторском ставу, у напуштању очекиваних образаца у замену за постизање нечег новог, у „кораку даље“, што је блиско експресивном у ауторском чину. И ту постоји одређени интензитет. Не мора интензитет експресивности увек да буде скоро шокантан, као код објеката код којих су облик и форма доминантни.

- *Можете ли да издвојите неки пример архитектуре у Србији после Другог светског рата, за који сматрате да је експресионистички и зашто?*

Ово је питање препознавања интензитета експресивности у архитектури тог периода. Зграде Генералштаба у Београду, архитекте Добровића, јесу пример модернизма, али композиција комплекса има елементе експресије која је сувише наративна.

Кад сам већ поменуо проф. Добровића, његова изведена дела на тадашњем југословенском приморју носе дозу експресивног у избору архитектонског израза и примењених материјала у затеченом контексту.

- *Шта бисте могли да кажете о Вашој архитектури: да „форма прати функцију“, „функција прати форму“ или нешто треће?*

Ја форму у смислу изабраног облика не доживљавам као нешто што је само по себи афирмативно и увек сам усредсређен на суштинске одговоре. Форма се може појавити као полазиште, али увек суштина треба да трансформише облик, да се успостави процес настајања „суштинске форме“, а суштина је тај процес у којем разматрамо све аспекте пројектовања са циљем постизања најквалитетнијих решења по питању поштовања програма, функционалности и диспозиција тражених садржаја и коначно по питању постигнутог квалитета амбијента и просторности – волуминозности унутрашњих садржаја који најчешће утичу на архитектонску композицију, односно форму објекта.

Оно чиме се ја највише бавим јесте истраживање односа споља-унутра и обрнуто. Тај однос пуних елемената и отвора, њихов број и димензије, позиционирање у склопу, јесте нешто што мислим да чини моју архитектуру специфичном и препознатљивом.

- *Да ли сте у Вашем стваралаштву неком приликом применили симетрично решење? Ако је одговор да, зашто?*

Не, то сам увек покушавао да избегнем.

- *Када бисте били у прилици да у одређеном пројекту примените симетрично решење, као потенцијалну могућност, да ли бисте ипак применили асиметрично решење као динамичније?*

Да, мислим да сам увек у истраживању тежио асиметричној композицији, јер је динамичнија. То се може још додатно подражавати избором и колоритом материјала. Присуство симетрије у архитектури можемо да избегнемо применом различитих материјала. На пример, фасаде стамбених зграда су најчешће симетрична решења, јер се јавља устаљен ритам отвора, балкона, лођа... Сведоци смо да се променом очекиване диспозиције отвора, измештањем из логичних вертикалних осовина, губи утисак симетричности композиције фасаде.

- *Можете ли да кажете за неко Ваше дело да је у визуелном смислу иновативно, тј. да је резултат експериментисања са формом?*

Тежим да свако дело у себи садржи неке нове поруке, да увек направим корак „мало даље“, да дело има аспект нечег новог, да ли у изразу, да ли у материјалу. Засигурно је да човек увек истражује, покушава да се не понавља. По мом мишљењу, форма је начин изражавања, али мишљења сам да она мора да прође кроз сложеније преиспитивање, да не остане само експресивни облик који често одређује или условљава решења која нису у складу са суштинским захтевима.

- *Да ли сте током пројектовања неког дела свесно тежили оригиналности и атрактивности? У којој мери наведени аспекти имају значај за Ваше стваралаштво?*

Свесно тежим оригиналности, али не и атрактивности по сваку цену. Оригиналноост увек доноси нешто ново, и не сме за циљ да има допадљивост, иако само по себи оригинално дело често бива и атрактивно. Атрактивност је помодност, то је актуелност једног тренутка, али тај тренутак нема тежину битности. Не верујем у потребу постојања атрактивности у уметности и архитектури. Оригиналноост представља трајну вредност и то је оно што је мени блиско у архитектури и животу.

У Београду,
Ђорђе Алфировић

Интервју са Михаилом Чанком

Интервју обављен 14.02.2012. године у атељеу у Београду

Зграда Креативног центра у Београду (аутор М. Чанак)

- Која су по Вашем мишљењу дела која најуверљивије осликавају Вас као архитекту и ствараоца?

Блокови 21, 29, 45 и 70 на Новом Београду, стамбени објекти на Бежанији, стамбена насеља Кијево-Кнежевац и Кошутњак у Београду, стамбена насеља Лиман 1, Лиман 2 и Блок 2 у Новом Саду и зграда Креативног центра у Београду. Од неизведених објеката: Вила у Дараји у Либану, Павиљон у Насељу младенаца и Комерцијални мост у Лозници.

- На почетку каријере, и касније, повремено сте радили у тимовима. За које самостално дело бисте рекли да носи Ваш лични печат?

Зграда Креативног центра у Београду, I и II (нереализована) фаза и горе поменути неизведени објекти.

- Да ли су постојали извесни узорци (мотиви, инспирације делима, личностима, стиловима, грађевинама и сл.) који су утицали на Ваш архитектонски израз? Ако јесу, у којим делима и околностима се јављају?

На објекте у Блоку 21 на Новом Београду утицала је архитектура ране (херојске) модерне.

- Да ли постоје одређени архитектонски елементи који се понављају као мотив у Вашем стваралаштву и у којим примерима?

Хоризонтални парапети на више стамбених објеката у Београду и Новом Саду, у првој пројектантској фази, до седамдесете године.

- Да ли се за Вашу архитектуру може рећи да у њој преовлађује промишљеност, или сматрате да постоје и одређени аспекти који су били резултат спонтаног израза, осећаја за складну форму или утицаја емоција?

Како када, то је зависило од случаја до случаја. Мислим да је углавном преовладала промишљеност, док се спонтаност јављала само повремено.

- Какав је Ваш став по питању повезивања грађевине и њене околине у складну целину?

У готово свим случајевима тежио сам да повежем зграду и околину у једну целину. Код нижих објеката прилагођавањем, а код високих контрастирањем.

- Дали је контекст времена утицао на Ваше стваралаштво? Ако јесте, на који начин и у којим примерима?

Са изузетком Креативног центра у Београду, нисам се удаљавао од већ познатих тенденција.

- Који критеријум по Вашем мишљењу у највећој мери одређује Ваше грађевине: функционалност, формални аспект (естетика), контекстуалност, концепт или неки други?

Вероватно концепт и функционалност.

- Да ли за неку од Ваших грађевина можете да кажете да је имала скулптурални третман и зашто?

Вероватно за већину објеката у насељу Кијево-Кнежевац, зграду Креативног центра у Београду и за пројекат за Насеље младенаца.

- Да ли сте приликом пројектовања неког Вашег дела прибегли нестандартној артикулацији форме (деформисању, кривљењу, ломљењу и сл.)? Ако јесте, какав циљ или ефекат сте желели да постигнете?

Јесам, код објеката које сам поменуо у претходном одговору (Кијево-Кнежевац, Креативни центар и насеље младенаца). Код Кијева-Кнежевца је само окружење пружало могућност да се уради нешто нестандартно на том месту. Креативни центар је требало да буде „La Folie” која одражава тадашњи карактер издавачке куће, а код Насеља младенаца било је само у питању експериментисање са формом.

- Да ли за неко од Ваших дела може да се каже да је у питању „слободна форма” и зашто?

За поједине објекте у насељу Кијево-Кнежевац (објекти Ц и Д), јер делују разиграно, попут архитектона. Затим, за зграду Креативног центра, код које је направљена специфична игра са фасадама као искошеним кулисама и у пројекту за Насеље младенаца, код кога је комплетан третман објекта настао прожимањем више облика.

- Да ли постоје одређени материјали које фаворизујете у пројектима и због чега?

Најрадије сам баратао са фугованом опеком и керамиком, а бетон ми је мање лежао. Опека је давала одређену живост објектима, коју бетон није могао да пружи.

- Да ли сте приликом пројектовања неког Вашег дела користили грубе и храпаве материјале, ако јесте, да ли сте их применили очекујући одређени визуелни ефекат? Ако је одговор да, какав?

У Блоку 29 на Новом Београду примењен је тзв. крцани бетон на калканима објеката. Применили смо га јер смо сматрали да та фасада објеката треба да буде јавна, зато што је окренута булевару па да се барем нешто на њој деси, пошто је остатак имао релативно стандардан стамбени третман.

- Можете ли својим речима да интерпретирате појам експресионизам? Да ли је по Вашем мишљењу овај појам еквивалентан појмовима експресија и експресивност?

Експресионизам би по мом мишљењу био архитектура са наглашеним личним изразом, оригинална и препознатљива, експресија – препознатљиви израз, а експресивност – изражајност са екстремима (агресивност / минималност).

- Да ли бисте за неку од Ваших грађевина могли да кажете да је експресионистичка и због чега?

Па могло би да се каже да су експресионистички поједини објекти у насељу Кијево-Кнежевац, зграда Креативног центра, пројекат за Насеље младенаца и можда вила у Дараји

у Либану. Вероватно зато што су у питању препознатљива, скулптурална решења, помало необична за нашу средину.

- Можете ли да издвојите неки пример архитектуре у Србији после Другог светског рата за који сматрате да је експресионистички и зашто?

Јобстова „Дејтонка”, ЈУБИСИ центар, Антићев Спортски центар „25. мај” и Музеј савремене уметности, Хајат и палата Центер.

- Шта бисте могли да кажете о Вашој архитектури: да „форма прати функцију”, „функција прати форму” или нешто треће?

Углавном да „форма прати функцију”, сем код Креативног центра и павиљона у Насељу младенаца, где је био супротан случај.

- Да ли сте у Вашем стваралаштву неком приликом применили симетрично решење? Ако је одговор да, зашто?

Углавном код неких стамбених кула, јер сам, искрено, тако хтео! Нисам размишљао много о томе, деловало ми је као добро решење за дату ситуацију.

- Када бисте били у прилици да у одређеном пројекту примените симетрично решење, као потенцијалну могућност, да ли бисте ипак применили асиметрично решење као динамичније?

То би све зависило од ситуације, урбанистичких услова, пројектног програма и свакако мог тренутног расположења!

- Можете ли да кажете за неко Ваше дело да је у визуелном смислу иновативно, тј. да је резултат експериментисања са формом?

Зграда Креативног центра у Београду је била експеримент (нарочито њене касније неизведене фазе), затим павиљон у Насељу младенаца и поједини објекти у насељу Кијево-Кнежевац у Београду.

- Да ли сте током пројектовања неког дела свесно тежили оригиналности и атрактивности? У којој мери наведени аспекти имају значај за Ваше стваралаштво?

У границама могућности, које су биле веома скромне, тежио сам оригиналности и атрактивности. То ми је успело код појединих објеката у насељу Кијево-Кнежевац, зграде Креативног центра у Београду, пројекта за Насеље младенаца и можда код vile у Дараји у Либану.

У Београду,
Ђорђе Алфиревић